

The Office Of The Principal and Vice - Chancellor

**PROF MANDLA MAKHANYA, NHLOKO YA YUNIVHESITI NA XANDLA XA
CHANSELARA**

UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA

THE MINING CHARTER COLLOQUIUM

FUNCTION HALL, 4TH FLOOR KGORONG BUILDING

29 DZIVAMISOKO 2019

Mufambisi wa nongoloko, leswi leyi yi nga insichuxini ya xiakademiki, ndzi ehlekete ku va ndzi sungula xiphemu xo sungula xa ntirho wa mina hi manghenelo yo voyamela eka xiakademiki. Hambiswiritano, a ndzi tiyimiselangi ku nyika nhlamuselo yo angarhela ya xiakademiki ya swa migodi na swin'wana swa matirhelo ya ntirho lowu.

Leswi ndzi lavaka ku endla swona i ku nyika andlalo wo anama, hi xikongomela xo va emakumu ku va na xivutiso xa: *Quo vadis (xana u ya kwihhi)*, wena ntirho wa swa migodi wa Afrika-Dzonga? Leswi ndzi swi

endla hi ku langutela leswaku Holobye kutani u ta nyika tin'wana ta tinhlamulo ta nkoka eka swo tala swa swivutiso swa hina, naswona kumbe a angula eka swin'wana swa swiringanyeto swa mina.

Ku va hi fika laha hi nga kona namuntlha, ndzi ringanyeta leswaku hi languta endzhaku hi vona leswi swa migodi swi nga hluvuka hakona etikweni ra hina. Leswi hi fanele ku swi endla hi ku ringeta ku kuma tidyondzo leti hi nga ti tirhisaka eka xiyimo xa namuntlha.

Hi ku landza leswi ndzi nga swi vula, ndzi rhandza ku languta swivandla swa mune leswi ndzi ehleketaka leswaku i swa nkoka swinene loko hi ta kota ku tirhana na mitlhontlho leyi xiyenge xa swa migodi swi nga langutana na yona namuntlha.

Xosungula, ndzi ta languta hi ku hundza, mahluvukelo ya swa migodi hi vukulu bya swona (*large-scale mining*) eAfrika-Dzonga, na ndzhaka ya swona. Ndzi tirhisa havomu theme ra "*large-scale mining*" hikuva swa migodi eAfrika-Dzonga a swi sungilangi hi malembexidzana ya vu19. Tidyondzo to hlayanyana ti kombisa leswaku swamigodi eAfrika-Dzonga I swa vukhale byo ringana na vumunhu hibyoxe.¹

Xavumbirhi, ndzi ta kambela hi ku komisa swin'wana swa mitlhontlho ya sweswi leyi xiyenge lexi xi nga langutana na yona.

Xavunharhu, ndzi ta ringanyeta swin'wana swa vuengetelaswintshwa leswi swi nga valangiwaka.

¹ Vona, xikombiso: Evers, TM & Van der Berg, RP (1974) Ancient Mining in Southern Africa, with reference to a copper mine in the Harmony Block, North-Eastern Transvaal, *Journal of Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, Volume 74, Number 6, 1 January 1974, pp. 217–226; More, CE (1974) Some Observations on 'Ancient' Mining at Phalaborwa, *Journal of Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, Volume 74, Number 6, 1 January 1974, pp. 227–232; and, Evers, TM (1975) Recent Iron Age Research in the Eastern Transvaal, South Africa, *The South African Archaeological Bulletin*, Volume 30, Number 119/120, pp. 71–83

Xohetelela, ndzi ta bumabumela vuxaka bya nkoka lebyi byi nga endlekaka, leswi swi nga leswi hi nga swi langutaka.

Mahluvukelo ya Swamigodi na Xiyenge xo Sungula xa Vukhaphitalisi bya Ximanguvalawa: 1870 kufika 1910, na kunya emahlweni (*Evolution of Mining and the First Phase of Modern Capitalism: 1870 to 1910, and beyond*)

Eka buku ya yena ya 2005, ya *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*, Charles H. Feinstein u vula

leswaku muxaka na ndlela swa matimu ya xiikhonomi swa Afrika-Dzonga ya kuceteriwile hi vukona byo hlawuleka bya haswimbirhi vanhu na switirhisiwa swa ntumbuluku.¹

Feinstein u vula naswona leswaku leswi a swi ri swo hlawuleka hikwalaho ka leswi matiko man'wana, ngopfungopfu lawa a ya koloniwile hi mifumu ya Yuropo, a ya ri na xin'we xa leswimbirhi, kambe ku nga ri haswimbirhi. Leswi a swi vangiwa ngopfungopfu hileswi, hambileswi a ya ri na swinyikiwa swa ntumbuluku, matiko lawa a ya kayivela vanhu.

Ku hambana na vanhu va ndhavuko va USA, New Zealand na Australia, vanhu va ndhavuko va Afrika-Dzonga va tshamile va ri ntlawa wo tiya ku ya hi mitsengo ya vona. Muxaka wa vukoloni lowo fana wu ri woxe eAfrika-Dzonga a wu nga ri wo herisa vanhu va ndhavuko wa kona, kambe ku va hlayisela ku va tirhisa tanihileswi xilaveko xa vanhu vo tirha a xi sungurile naswona xi ndlandlamuka xi nga yimi.

Hambiloko a amukela ku nga vi kona ka tinhlayohlayo to tshembeka, Feinstein u kumbeterile ntsengo wa vanhu vo davuka kwala ku va wu vile

¹ Feinstein, Charles H (2005) *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*. Cambridge, Cambridge University Press

kwalomu ka 1, 5 wa mamiliyoni ekusunguleni ka va1800. Ku engetela kwalaho, a ku ri na hafu ya miliyoni ya Valunhu va Yuropo, kutani ntsengo hinkwawo wa vanhu va tiko wu hundza mamiliyoni ma2.

Kambe hambiswiritano, nkhitikano lowukulu wa swamigodi swa dayimani swi sungurile ntsena hi 1867 eKhimbini, laha ku tala ka vanhu vo tirha etikweni ku nga tirhisiwa hi ntiyiso. Nkhitikano wa Dayimani (*Diamond Rush*) lowu nga tumbuluka lowu nga vanga ku lavisisiwa ka timethali leti ta nkoka ku vile na nkucetelo wo komutela vatirhi va Maafrika kusuka eka tindhawu to hambana ta tiko, ku katsa vo suka eka matikoakelana ya Mozambique na Zimbabwe.²

Nkucetelo wa xihumelelo lexi, hilaha a xi ta engetiwa hakona loko ku cela nsuku swi sungula eWitwatersrand hi 1886, ku vile ku hundzuriwa vatirhi ka vanhu va Afrika. Hikwalaho ka ku va va tekeriwile misava kutani va tikeriwa ku hanya hi vurimi, vanhu va Afrika va sungurile ku lava mitirho ya le migodini eka hakumbirhi Khimbini na Joni.

² Turrell, Robert V (1987) *Capital and Labour on the Kimberley Diamond Fields, 1871–1890*. Cambridge, Cambridge University Press

Hilaha Turrell a kombisaka hakona, vangarivangani va kotile ku papalata ku va vatirhi kutani ematshan'weni va xavisela vatirhi va le migodini switshoveriwa swa le masin'wini.³

Kusuka eka nhlamuselo leyi hi nga vula leswaku ku vile na swihumelelo swimbirhi loko ku tumbuluka swamigodi leswikulu. Xosungula a ku ri ku hambanahambanisiwa ka ikhonomi ya Afrika-Dzonga kusuka eka vurimi, kutani yi katsa na swamigodi.

Xihumelelo xa vumbirhi ku vile ku humelela ka ntlawa wa vatirhi va Mafrika, hi ndlela yo kongoma, tanihi vatirhi va swamigodi, endzhaku tanihi vatirhi va swa tiindasitiri loko Afrika-Dzonga ri sungula ku van a swa tiindasitiri. Hindlelaleyi, eka xiyimo xa nhluvuko wa ikhonomi na nhlanganiso (*configuration*), hi vona ku humelela ka nkatsano wa swamigodi na swatiindasitiri.

Hi tlhelo lerin'wana, ku humelela ka nkatsano wa swamigodi na swatiindasitiri swi yisile eka xiyimo xa vumbirhi na xa vunharhu xa vutleketli bya ka rhalaweyi.

³ Ibid, pg. 21

Endzhaku ka loko wu sungurile hikatsongo hi 1858 in eNatala na Kapa, naswona byi fika eka 100 km hi 1870,⁴ nhluvuko wa rhalaweyi wu ndlandlamukile loko ku akiwa nhlanganiso wa Khimbini, ku landza wa Witwatersrand.⁵

Leswi hi nga swi dyondza eka mbalango lowu wo olova wa nhluvuko wa swamigodi leswikulu i ndlela leyi xiyenge lexi xi nga yisa hakona eka ku kulak a ikhonomi ya Afrika-Dzonga. Ngopfungopfu, swihumelelo leswi swi yisile eka ku tumbuluka ka sisiteme ya xikhapitalisi ya Afrika-Dzonga, leyi nga vuya yi ya hi muhlovo (*racial*) hi muxaka wa yona na vundzeni bya yona.

Kambe hikwalahikayini ndzi ngehenisa swihumelelo leswi swa matimu eka nkarhi lowu, lowu wu nga kongomisiwa eka ku languta mitlhontlho ya sweswi leyi xiyenge lexi xi nga langutana na yona?

⁴ Inggs, E.J (2016) *Economic History of South Africa – MO001 for ECS2609*. Pretoria, University of South Africa. Pg. 160

⁵ Ibid, pgs. 160 & 165

Mithontlho yin'wana ya sweswi ya Xiyenge xa Swamigodi (*Some Current Challenges for the Mining Sector*)

Mufambisi wa nongoloko, ku dyondza hi ku anama na nxopaxopo wo entanyana wa matimu ya indasitiri ya swamigodi swi ringanyeta hi ku olova leswaku ku va hi twisisa mithontlho leyi hi nga langutana na yona namuntlha, a hi fanele ku languta endzhaku hi va na ku twisisa leswaku hi fikise kuyini laha.

Xosungula, kusukela ekusunguleni ka yona, indasitiri ya swamigodi a yi siya van'wana ehandle mayelana na vun'wini. Yi landzelerile, kahlekahle yi tiyisisile tindlela to ya hi mbala na vulawuri bya kona, leswi a swi ri switandzhaku swa vukoloni na mifumu leyi nga landzela yo siya van'wana ehandle ku ya hi mbala na ku dyeleta (*exploitation*).⁶ Hikwalaho ha ha fanele ku tirhana na xiphiso lexi xo nonoha lexi.

I ku twisisa ka mina leswaku nknerisano mayelana na Mining Charter⁷ wu lava ku tirhana na ntlhontlho lowu, exikarhi ka swin'wana.

⁶ See, for instance, Yudelman, D (1984) *The Emergence of Modern South Africa: State, Capital, and the Incorporation of Organised Labor on the South African Gold Fields, 1902–1939*. Cape Town and Johannesburg, David Philip; and, Magubane, B.M (1979) *The Political Economy of Race and Class in South Africa*. New York and London, Monthly Review Press

⁷ Government of South Africa (2018) *Draft Broad-Based Socio-Economic Empowerment Charter for the Mining and*

Xihlawulekisi xa vumbirhi lexi nga humelela loko indasitiri ya swamigodi yi ri karhi yi kula a ku ri ku siyiwa ehandle ka vaakindhawu eka mivuyeriwo leyi a va fanele ku yi kuma loko tiindasitiri letintshwa leti ti ri karhi ti kula eka misava ya vona.

Loko swi langutiwa hi ndlela yo olova, leswi a swi vangiwa hi mhaka ya leswaku ku tekeriwa misava se a swi lava ku fika emakumu loko swamigodi leswikulu swi sungula.

Handle ka le ka mikarhi yingariyingani, tanihi le ka tindhawu tin'wana eKhimbini leti ndzi nga ti vula ekusunguleni leti nga vuyeriwanyana eka nxaviselano wutsongo, vaakindhawu vo tala a va vuyeriwangi eka migingiriko ya swamigodi.

A ndzi lavi ku voniwa onge ndzi na langutelo yo olova mayelana na ntlhontlho lowu wukulukumba. Lexi i xiphiso lexi Holobye kunene xi n'wi karhataka. I xin'wana xa mitlhontlho yo nonoha ya mikarhi ya hina, leyi

na mina ndzi swi vonaka leswaku wu vumba xiphemu xa nkanelo mayelana na *Mining Charter*.

Naswona swi le rivaleni leswaku leswi swi faneleke ku ehleketiwa a hi ntsena mhaka ya ndlela leyi vaakindhawu va vuyeriwaka hayona eka migingiriko ya swamigodi leswi humelelaka eka, kumbe ekusuhi na tindhawu ta vona. I muxaka na vundzeni bya mivuyeriwo leyi leswi hi faneleke ku swi languta.

Nakambe, mbalango wo olova wa matimu i wa nkoka.

Ku engetela eka ku tumbuluxa na ku vumba vuindasitiri bya Afrika-Dzonga, vuceri bya nsuku na dayimani lebyikulu byi yisile hi ndlela yo kongoma eka ku tumbuluxiwa ka tiyunivhesiti ta Cape Town na Witwatersrand hayin'we. Leswi swi vangiwile hi ku laveka ka swikili swa vuinjhiniyara.⁸

⁸ See <http://www.uct.ac.za/main/about/history>, and, <https://www.wits.ac.za/mecheng/history/> (Accessed on 27 April 2019)

Ku nga vuriwa leswaku kulava ku va hinkwato ka tiyunivhesiti ta laha kaya, tanihi tiyunivhesiti emisaveni hinkwayo, ti tumbuluxiwile ku angula eka swilaveko swa swikili swo karhi.

Swo ka swi nga ri swa ntolovelo, naswona leswi tikaka ku swi hlamusela hileswaku doroba ra Khimbini a ri kalangi ri nga kulak u va dorobakulu tanihi Joni. A ri vangi na yunivhesiti ya rona n'wini handle ka sweswisweswi. Hikwalaho a xi ri xikombiso lexinene xa ndhawu leyi switirhisiwa swa yona swa ntumbuluku a swi humesiwa, kambe ku nga ri na ku khathalela ku yi hluvukisa, swin'we na vanhu va yona.

Swo fana na swona swi nga vuriwa mayelana na madoroba ya swamigodi ya Mpumalanga.

Hambiloko xi ri xinyikikulu xa xilaveko xa eneji xa tiko hi xivumbeko xa malahla lama lavekaka ku tumbuluxa gezi, hinkwawo madoroba ya xifundzakulu lexi ya tshamile ya ri matsongo. Nakambe, hi le ka nkarhi wa sweswi ehansi ka mfumu wa xidimokirasi, laha sweswi hi nga na yunivhesiti yintshwa kona.

Se ke, hi tihi tidyondzo leti hi ti kumaka eka leswi hi swi vonaka laha, naswona a ku fanele ku endliwa yini?

Swin'wana swa Vuengetelaswintshwa leswi nga langutiwaka (*Some Possible Innovations to be considered*)

Xin'we xa miburisanokulu mayelana na swa ikhonomi swa swamigodi etikweni ra hina i xilaveko xo hluvukisa indasitiri yo tiya yo benefixiyeta (*beneficiation*). Lexi i xivandla lexi hi swi tivaka leswaku holobye i mutivisisi loko swi ta eku xi vulavuleleni. Hi fanele ku tirha hi ndlela ya xihatla ku hatlisisa ku humelerisiwa ka ndlela leyi.

Holobye, i mavonelo ya mina ya leswaku ku engetela eka ku benefixiyeta, xin'wana lexi u faneleke ku xi ehleketa, i ku endla leswaku lexi xi va xin'wana xa swipimelo, ku va ku papalatiwa swihoxo swa khale.

Xana ndzi vula yini hi leswi?

Ndzi rhandza ku vula leswaku xin'wana xa leswi swi nga ehleketiwaka i ku 'bohelela' migingiriko yintshwa ya swamigodi na makungu ya nkuriso lowukulu wa swa tiindasitiri swa ndhawu yoleyo.

Hikwalaho, madoroba mantshwa ya fanele ku kunguhatiwa na ku hluvukisiwa ya rhendzela tindhawu leti, leti xihlawulekisikulu xa wona ku nga ta va ku maka (*manufacturing*).

A swi kali swi laveka leswaku ndzi tshikilela leswaki vumaki byi tshama byi ri tshaku ro tiya ra ku hiseka ka tiko rin'wana na rin'wana ku va ri hluvuka. Hikwalaho, tanihi qhinga ra ku hluvuka, ku fanele ku va na nghingiriko lowu nga ehleketisiwa kahle, wo kunguhatiwa kahle no lawuriwa kahle, wo vitanisa mbekiso eka ndhawu leyintshwa leyi nga hlawuleriwa swamigodi.

Ku fambelana na nghingiriko lowu wo hlota mbekiso wo tumbuluxa tshaku ro tiya ra vumaki ra tiindasitiri to fambelana na to ka ti nga fambelani, ku fanele ku va na makungu lamanene ya ndhawu yo tshama vanhu.

Ndhawu leyi nga kunguhatiwa kahle ya swa tiindasitiri na vutshamo bya vanhu kambe yi ta yisa eka ku sungula ka ku andza ka swo landza ikhonomi, leswi se swi nga ta tumbuluxa tiindasitiri ta vukorhokeri.

Ndzi vula leswi hinkwaswo ndzi ri karhi ndzi lemuka leswaku switirhisiwa swa timinirali a swo va nkavangaheti.

Hi tiva kahle makumu lama nga humelela yo tala ya madoroba ya swamigodi, lawa a ya nyuka kambe sweswi ya nga eka nxungeto wo va marhumbi tanihi Kleinzee⁹ eKapa-N'walungu.

Hikwalaho leswi swi faneleke ku tshama swi ri emiehleketweni ya vakunguhati va nkarhi lowu taka i ndlela leyi ku nga tiyisisiwaka hayona leswaku loko mihluvuko leyi ndza ha ku yi ringanyetaka yi vile kona, madoroba yalawo ya hanya ku ya emahlweni kutlula vutomi bya migodi yoleyo.

⁹ See <https://www.sa-venues.com/attractionsnc/kleinzee.php> (Accessed on 27 April 2019). Established in 1927, the town produced diamonds until around 2009 when De Beers downscaled and finally closed its operations. By 2011, most of the estimated 370 houses were empty, with the population having dwindled from 7 000 to 1 000.

Ntlhontlho lowu hi langutaneke na wona namuntlha a hi wa ku va hi ta swi kota, tanihi vanhu, ku siva ku tiya ka hina hi switirhisiwa leswi helaka, hi switirhisiwa leswi kotaka ku pfuxetiwa. Leswi hi vile hi swi endlile, xikombiso, hi swisivo swo hlayanyana swa rhaba, tanihi silikhoni. Se, switshiveriwa swa fosili emakumu swi ta siviwa hi leswi swi kotaka ku pfuxetiwa; leswi ana se hi swi tivaka, na leswi hi nga ta swi thumba hi vuengetelaswintshwa bya xisayense.

Ematshan'weni, ntlhontlho wa hina i ku tumbuluxa migingiriko ya xiikhonomi hi swa migodi, leyi yisekaka emahlweni loko migodi yoleyo yi nga ha ri kona. Mayelana na leswi, hi fanele ku dyondza timodlele leti hlanganiseriwaka hi matiko yo fana na China na Qatar. Himambirhi ya ngehenile eka nghingiriko wa matimba kambe wo kunguhatiwa kahle wa le ndzhaku ka vumaki na ndzalo ya oyili harin'we.¹¹ Hi xona xivangelo xa ku va kholokhiyamu leyi yi ri ya nkoka, yi hlanganisa xiyenge xa dyondzo ya le henhla, nhlango wo tivisisa wa ndzavisiso wa swa timinirali, Mintek, Ndzawulo ya Switirhisiwa swa Timinirali (*Department of Mineral Resources*), na indasitiri.

**Xilaveko xa Ntirhisano wa Xiqhinga na Swin'wana Leswi swi nga
Endlekaka (*The Need for Strategic Collaboration and Some
Possibilities*)**

Munhu u tshemba leswaku mbulavurisano lowu wu ta tswala mitirhisano ya nkoka leyi nga ta pfuna ku kuma switshunxo swa mitlhontlho leyi hi langutaneke na yona. Hikwalaho i ku von aka mina leswaku hi tshama hi lulamile tanihi yunivhesiti ku hoxa xandla eka ku kuma kumbe ku vumba switshunxo sweswo.

University of South Africa ya swi kota hakunene ku hoxa xandla eka tilevhele to hambana mayelana na swin'wana swa leswi swi nga endlekaka leswi ndzi nga swi andlala ekusunguleni.

Xosungula, vatirhikulorhi eka *College of Law* va nga komberiwa ku nyika mavonelo eka swivandla swo hambana leswi fambelanaka na hundzuko, na ndlela leyi phurosese ya *Mining Charter* yi nga humelerisiwaka hayona.

¹¹ See, for instance Li, S; Li, M; and Tan, J J (1998) Understanding Diversification in a Transition Economy: A

Theoretical Exploration, *Journal of Applied Management Studies*, Volume 7, Issue 1, pp. 77–94; and, Morakabati, Y; Beavis, J; and, Fletcher, J (2014) Planning for a Qatar Without Oil: Tourism and Economic Diversification, a Battle of Perceptions, *Journal of Tourism Planning and Development*, Volume 11, Issue 4, pp. 415–434

Loko kunene hi ri karhi hi “tshwimberisana” na timhaka ta hina ta hundzuko tanihi yunivhesiti, malangutelo ya hina ya hundzuko ya olova: hundzuko i nchumu wo boha lowu ku nge kaliki ku kanerisaniwa hi wona lowu lavekaka ku tiyisisa leswaku hi kota ku tiyisisa nkulo wo katsa hinkwavo lowu tirhelaka vaakitiko va hina hinkwavo.

Xivandla xa vumbirhi lexi ku nga tirhisaniwaka eka xona xi nga va mayelana na nxopaxopo wa ikhonomi na ku vonela emahlweni.

Ndzi vurile ekusunguleni leswaku mapfumba mantswa ya swamigodi ya fanele ku fambelanisiwa na nghingiriko wo anama wa mbekiso na nkulo wa ndhawu eka swivandla leswi kongomisiweke. Laha hi laha ndzi kholwaka leswaku *Bureau of Market Research*, leyi yi nga murhangeri eka swa indasitiri, yi nga hoxaka xandla.

Xohetelela, *College of Science, Engineering and Technology* ya hina, hi ku kongoma, *Department of Electrical and Mining Engineering*, yi nga avelana na van’wana vutivisisi lebyi nga eka yona. Laha hi laha ntirhisano

na Mintek wo tirha kunene, na ndzawulo ya rixaka ya swa sayense na swivutiso swa timhaka ta tisayense swi nga valangiwaka.

Hikwalaho, Holobye, ndzi lavaka ku tshikilela leswaku hi fanele ku van a nkanerisano wo nghenelela, exikarhi ka hina tanihi yunivhesiti, Mintek, na ndzawulo; ku valanga swivandla swa ntirhisano leswi, na leswi swi nga endlekaka.

Hi le henhla ka leswi swi nga endlekaka laha kholokhiyamu ya namuntlha hakunene yi tsakisaka eka mina hikwalaho ka ku va yi fundze mbewu ya swin'wana swikulukumba na swa vuengetelaswintshwa eka tiko.

Hi lulamile tanihi yunivhesiti ku hoxa xandla eka leswi, nhluvukiso wa rixaka wa hina.

Hi ku yimela Khansele, Vufambisi, Xitafu na Swichudeni swa University of South Africa, ndzi rhandza ku mi amukela hinkwenu.

Inkomu.